

O Courel. Dende o subdesenvolvemento ata o desenvolvemento insostible

Manuel Antonio Fernández Domínguez. IES Arcebispo Xelmírez I-Santiago de Compostela (Galiza-España)

Resumo

A conservación das nosas áreas naturais máis valiosas estase a converter nunha necesidade non só ecolóxica ou ética, tamen socioeconómica, pois no correcto manexo dos recursos está unha das chaves do desenvolvemento sostible.

*O Courel é unha das bisbarras máis emblemáticas da Galiza. É a nosa “Terra Matria” porque nos seus bosques e vals enraiza o noso imaxinario colectivo da Natureza prístina. A protección dos seus imponderables valores é fundamental primeiramente para as comunidades que o habitan, pero tamén para todos os galegos e galegas. As súas estratexias de conservación deberán encadrarse dentro de Plans que permitan unha vida digna para os seus habitantes, sen menoscabo das súas riquezas naturais e culturais. E fago fincapé neste binomio natureza-cultura como guía nas reflexións posteriores en torno ao dúo central deste traballo: **conservación-desenvolvemento**.*

Abstract

Conservation of our natural areas more valuable is becoming a need not only ecologic or ethical, also socioeconomic, as in the right use of resources is the key of sustainable development.

*Courel is one of the zones more emblematic of Galicia. It's our “Mother Land” because in its woods and valleis takes root our imaginary colective of pristine Nature. Protection of its impoderable values is basic firstly for the comunities that live in it, but also for all the gallicians. Its conservation strategies will be obligated to frame into the plans that allow a honorable life for its population, without its natural or cultural riches will be affected. And I put special emphasis in this couple nature-culture like guide in the later reflexions around the central duo of this work: **conservation-development**.*

Palavras chave

Conservación, planificación, desenvolvemento sostible, natureza-cultura

Key-words

Conservation, planification, sustainable development, nature-culture

Riqueza patrimonial

A Serra de O Courel reúne unhas condicións excepcionais, que a fan única dende o punto de vista dos seus valores histórico-culturais(a), xeolóxicos(b) e ecolóxicos(c). Está situada na provincia de Lugo, dentro dos Concellos de Folgoso, Pedrafita e Quiroga, constituíndo unha bisbarra montañosa atravesada en dirección nordeste-suroeste polo río Lor, auténtico eixo xeográfico e social do territorio.

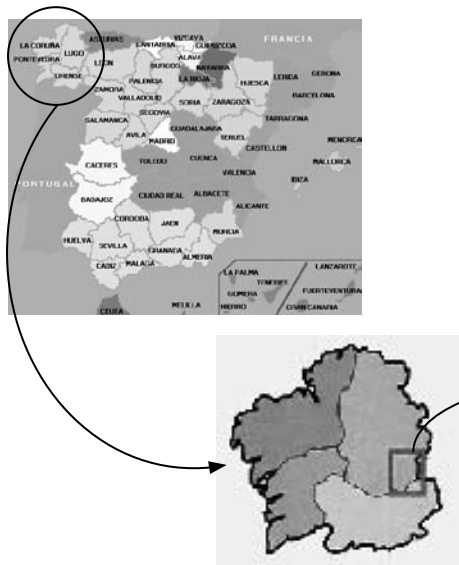
a) O seu *poboamento* remóntase a épocas prerromanas, das que quedan restos castrexos dun grande interese. Cabe destacar entre eles, os de Vilar, A Torre e Brío. A romanización tamén deixa singulares pegadas, como a impresionante Mina da Toca ou o Túnel de Romeor.

A partir do século XVIII desenvólvese con profusión a explotación do ferro e aparecen moitas “ferreirías”, en Ferreirós, Lousadela, Vilasivil e Seoane, que usaban a abundante madeira dos bosques para traballar o ferro das minas cercanas.

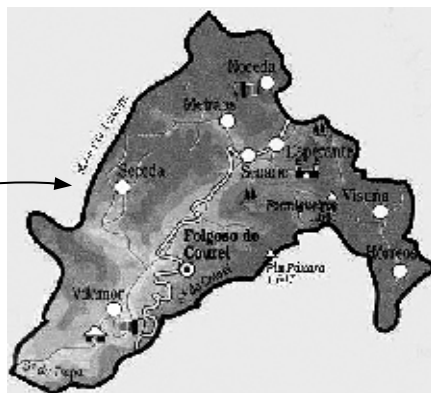

Foto nº 1: Aldea de Seara

A conxunción destes ricos recursos naturais cunha dura topografía e unha difícil historia de conquistas, guerras, pobreza e migracións, fai desta zona unha área perfecta para os estudos de xeografía, historia, xeoloxía, ecoloxía, é dicir, para os estudos interdisciplinarios e a Educación Ambiental, e xustamente sobre esta idea, os problemas da zona e as experiencias

Mapa 1: Localización e mapa do O Courel

escolares vividas desde as primeiras visitas nosas de finais dos oitenta, baséanse as reflexións e propostas que presentamos no artigo.

b) *A xeomorfoloxía e paisaxe* courelás están caracterizadas por unha topografía moi abruta como consecuencia de complicados procesos de pregamentos e as accións fluvial e glaciár posteriores. A importancia destes fenómenos vén de ser resaltada no Congreso Xeolóxico Internacional do ano 2004, onde se falou do pregamento xeolóxico de Campodola-Leixazós como un dos maiores monumentos xeolóxicos da Península Ibérica. Ademais, un equipo de xeógrafos da Universidade de Santiago de Compostela vén de demostrar a existencia dos glaciares da Seara e Vieiros a unhas altitudes –entre 900 e 1.500mts.-nas que non se creía puideran darse estes fenómenos hai uns 11.000 anos.

A importancia de todo isto na defensa e conservación da Serra pode ser decisiva.

Foto nº 2: Lagoa glaciár da Lucenza

c) Dende o punto de vista *ecolóxico*, O Courel presenta unha grande biodiversidade de especies, comunidades vexetais e ecosistemas. Xa o Padre Merino falaba da Devesa da Rogueira como a máis fermosa e interesante de Galiza e segundo datos do grupo de Botánica da Universidade de Santiago de Compostela, a súa flora vascular está en torno ás 800 especies, o que representa sobre o 40% da flora de Galiza para só o 5% do territorio total. Hai descritas dez comunidades boscosas diferentes, como faiais, bidueirais, reboleiras, aciñeirais, carballeiras montanas, etc. Dende o punto de vista zoolóxico, unha recén editada guía ornitolóxica cataloga máis de cen especies de aves e en total pódese falar dunhas 200 especies de vertebrados. Desgraciadamente, xa non se contan entre eles a pita do monte e o oso pardo cantábrico. Testemuños actuais da súa actividade pasada son os cercados de pedra que protexían as colmeas, chámanse albarizas.

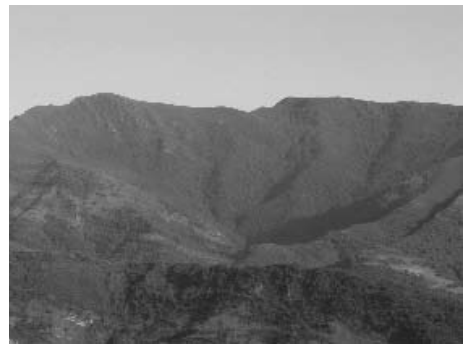

Foto nº 3: A Devesa da Regueira

Esta grande biodiversidade vén dada pola diversidade de condicións ambientais, marcadas polas diferenzas altitudinais –entre 400 e 1.600 mts.–, as diferentes orientacións das ladeiras- solana, umbría- e os diferentes substratos, xistos, cuarcitas, calizas. A presenza de importantes diques de calizas, ademais de formar na paisaxe unhas curiosas extensións totalmente descubertas (taros) e toda unha chea de cavidades kársticas, determina a existencia de plantas calcícolas que, como a *Sideritis hyssopifolia*, subespecie caureliana, teñen o gran valor ecolóxico de seren endémicas.

As comunidades humanas

Pero a pesar de todas estas riquezas, a impronta humana e a interacción Home-Medio constitúen os aspectos máis interesantes desta singular bisbarra. A forte e anerga antropización do territorio foron modelando nel un complexo mosaico de pobos, cultivos e bosques perfectamente ordeados dende o fondo dos vals ata os curutos improditivos, pasando polas ladeiras, onde se instalan preferentemente os núcleos de poboación. Estes ancestrais sistemas agroforestais exhibían unha

eficiencia enerxética tal que permitían soste tamaños de poboación moito máis altos que os actuais, sen destruír o soporte natural do que dependían. Eran, xa que logo, autenticamente sostibles nos sentidos ecolóxico, económico e social. En palabras do profesor X. Guitián, da USC, “...esta organización espacial onde se combinan riqueza natural e uso do territorio... é o que lle confire á Serra do Courel un valor extraordinario”.

No Courel vese de xeito nidio como o descenso da actividade económica sostible –fundamentalmente agricultura e gandeiría- levou aparelado un brutal descenso demográfico, o desartellamento dos equilibrios territoriais e a irrucción dunha forte crise ecolóxica. Fronte aos plantexamentos maltusianos aínda moi vixentes, para os que un descenso da poboación beneficia aos sistemas ecolóxicos, no caso do Courel vese moi ben como a partires da metade do século pasado o forte descenso demográfico, co conseguinte abandono de cultivos, soutos, prados e aldeas, trouxo consigo o aumento dos incendios forestais, o descenso da biodiversidade, e, peor aínda, foi abrindo o camiño á posibilidade das grandes explotacións mineiras, que constitúen a maior ameaza na actualidade.

ANO	1860	1897	1920	1940	1950	1960	1970	1981	2007
CENSO	6597	6478	6156	5891	5479	4634	3609	1864	1284

Táboa 1: Evolución da poboación no Courel

A sangría demográfica que sofre o Concello dende o fin da guerra civil é sen dúbida o principal problema socioambiental. Moitas aldeas están quedando sen veciños e o avellentamento da lugar a unhas pirámides de poboación totalmente invertidas. Agora mesmo ,o despoboamento masivo de amplias zonas do Courel sería moi positivo para os intereses dos que queren extraer lousa a toda costa das súas entrañas. Pero por máis que nos anuncien as Administracións, políticas de fixación da poboación, con incentivos para as parellas xóvenes, a tremenda escasez de servizos e oportunidades de todo tipo empuxan a centos de persoas a buscar fortuna noutros lugares como Madrid, Barcelona, Bilbao, Canarias e mesmo noutros países de Europa.

Impactos ambientais

Son moitas e variadas as ameazas que axexan a estas terras, así a extinción de especies xa nos privou de representantes tan simbólicos como a pita de monte e o oso pardo, os gravísimos incendios de finais dos setenta, a construción incontrolada de pistas forestais e estradas secundarias, a erosión, etc.

Pero ningunha como o que pode supoñer a explotación masiva a ceo aberto dos xacementos de rochas metamórficas do

grupo das pizarras ou lousas. E iso que as riquezas xeolóxicas do Courel estiveron constantemente explotadas ao longo da historia, primeiro polos romanos que buscaban ouro e logo na percura de ferro para as ferreirías. Pero os socavóns que se avencinan coa capacidade tecnolóxica actual farán que a Mina romana da Toca nos pareza o buratiño dun xogo de nenos.

As primeiras explotacións de lousa aséntanse no Courel aló polos anos setenta en Pacios da Serra, na ladeira Este da cordal principal, e pasan relativamente desapercibidas por non estaren ubicadas nun lugar de paso moi transitado, como é a estrada de Folgoso a Seoane, perto da que se instala poucos anos despois a explotación de A Campa-Sta Eufemia, que primeiramente ten un tamaño pequeno pero que na actualidade afecta a máis de 50 Has. de terreo e destrúe durante máis dun quilómetro o cauce do río Luruda, afluente do Lor.

Foto nº 4: *Miña da Campa*

A instalación e ampliacións progresivas desta enorme canteira, sen autorización algunha, desencadeou entre os veciños da zona unha resposta dividida. Algúns pensaron que esa actividade económica e outras do mesmo tipo que se anunciaron a continuación poderían supoñer o ansiado despegue económico, a posibilidade de postos de traballo para deixar de emigrar. Outros, pola contra, rebeláronse contra eses plans. Así nace SOS Courel, primeiramente como unha iniciativa do grupo ecoloxista Xevale e logo en base ao traballo de veciños da zona, para loitar contra a posta en marcha de máis pizarreiras e outras agresións ambientais que está a sufrir o territorio. A citada asociación recurriu ante o Tribunal Superior de Xustiza de Galiza a autorización concedida recentemente a esta explotación –que leva case trinta anos na ilegalidade– pola Xunta de Galiza ante a presión exercida polo poderoso lobby galego da lousa.

A cuestión complicase se ademais temos en conta que en 1999 o espazo natural de O Courel entra a formar parte da proposta galega para a Rede Natura 2000, e que no ano 2004 inclúese na citada Rede. Esta declaración imposibilita a existencia de explotacións deste tipo polo que Cupire-Padesa, a empresa propietaria da canteira, recorre no Xulgado a inclusión do Courel na Rede Natura. É increíble como nese mesmo ano a Consellería de Medio Ambiente formula unha Declaración de Impacto Ambiental favorable á ampliación

da canteira e un mes máis tarde accede á clamorosa chapuza de retirar da Rede Natura a zona solicitada polas pizarreiras. O capítulo final do culebrón acaba cun acordo do Consello da Xunta de 21 de Xuño do 2007 no que se outorga a autorización á canteira da Campa, recoñecéndose, xa que logo, “a compatibilidade da explotación cos valores naturais, ambientais e paisaxísticos existentes”ⁱⁱⁱ

Política Ambiental

Volve a quedar patente deste xeito a debilidade dos poderes públicos fronte ás forzas económicas privadas, tanto con gobernos de dereitas como con gobernos de centros esquerda. A Administración actual deféndese argumentando que foi o anterior goberno popular o que tramitou os proxectos das 54 canteiras solicitadas, pero que a súa vontade é rexeitar a maioría. Trátase sen dúbida dunha feroz pugna de intereses, realizada a espaldas dos cidadáns e mesmo por riba da lexislación como o demostra todo o tempo que funcionou na ilegalidade a mina da Campa.

Ademais, a lexislación tamén se pode amoldar aos requerimentos empresariais como se viu recentemente co Plan Eólico de Galiza ou, para o caso que nos ocupa aquí, a recente Lei de Ordenación

da Minaría de Galiza, que permitirá a autorización definitiva de 270 canteiras que operaban con licencias provisionais outorgadas polo anterior Goberno do PP. Con esta disposición, déixase en mans da Consellería de Industria a capacidade final para decidir sobre a compatibilidade de cada explotación cos valores naturais, paisaxísticos e culturais existentes. A Consellería de Medio Ambiente queda como un ente puramente consultivo para informar positiva ou negativamente sobre as concesións que afecten aos espazos naturais. Ata o momento, segundo datos oficiais, o Departamento que dirixe o socialista Manuel Vázquez ten vetado o permiso a 28 proxectos de canteiras no Courel e está revisando outros 26 xa autorizados na zona, pero que aínda non se comenzaron a explotar.

Non é de estranar que con este panorama albíscase un futuro ben sombrío, pois se non hai unha decisión política clara, coa comunidade dividida, será difícil emprender accións drásticas, que, como a paralización dunha canteira supoñerían o paro para 60 traballadores veciños do cercano pobo de Folgoso. Moitos dos veciños deste lugar esgrimen o argumento de que mentres non haxa outras alternativas económicas realistas, a canteira está dando postos de traballo directos e indirectos.

Tamén se perciben fisuras dentro do movemento asociativo contestatario, pois mentres que a Asociación local SOS Courel

plantexa de xeito radical a prohibición e peche das explotacións pizarreiras, xuntamente coa creación do Parque Natural do Courel e un Plan de dinamización económica que free o éxodo, axude a manter a paisaxe e ofrezca alternativas á economía da lousa. A asociación ecoloxista ADEGA fai máis fincapé na necesidade dun “Plano de Desenvolvemento Integral Sustentable, con investimentos concretados, pensado para xerar novos postos de traballo, novas ilusións e novos recursos cos que substituir a actividade mineira da Campa” (Cerna, verán 2007). Os complicados equilibrios existentes no actual goberno bipartito da Xunta de Galiza e o reparto de diferentes competencias entre os dous socios – Industria do BNG e Medio Ambiente do PSOE- é un dos factores que dificulta moito a toma de decisións que neste caso pola súa urxencia xa non poden esperar máis.

Courel Parque Natural

A declaración do Courel como Parque Natural parece ser dende hai tempo unha das alternativas, cecais a única, máis eficaces para frear o seu despoboamento e a destrución ecolóxica subseguinte. A aplicación dunha figura de protección de certo peso coma esta ao territorio, supoñería podermos contar cunha ferramenta legislativa poderosa para combatir a desfeita das pizarreiras, as

repopoacións con especies foráneas e o trazado irracional de pistas e estradas (as “road to nowhere” dos ecoloxistas americanos).

Pero experiencias semellantes previas teñen alertado á Administración das dificultades que entrañan este tipo de procesos. Así, xa dende os anos oitenta, os veciños de Os Ancares, unha serra cercana e de características semellantes, ameazaban con todo tipo de represalias se a Xunta de Galiza seguía adiante co proxecto de declarala Parque Natural.” Se poñen o parque non poderemos coller leña, nin levar as vacas a pastar... Vaise queimar todo o monte como o poñan”, dicían os veciños de Cervantes e Piornedo á corresponsal en Lugo do *Diario de Galicia* (1 de Abril do 1988).

Fronte á previsible reacción en contra de certos sectores da comunidade local faise necesaria unha campaña de información e divulgación do que pode supoñer unha declaración deste tipo para eliminar prexuízos e manipulacións interesadas por parte dos sectores da actividade económica contrarios a estas medidas de conservación. Hai que mediar no conflito social que se pode xerar entre os traballadores da canteira e as súas familias cos detractores das pizarreiras pois o que para uns é unha destrución inaceptable do medio ambiente, para outros supón o posto de traballo que garante o pan de cada día.

A estes argumentos agárranse os directivos da Asociación Galega de Louseiros que defenden o seu papel como fixadores de poboación nunha zona, a Galiza interior rural, cada vez máis deshabitada. Non obstante, os datos son demoledores a este respecto pois segundo o INE, os habitantes do Concello de Folgoso do Courel sobrepasaban no ano 2001 o número de 1.500, e no 2007 non chegaban aos 1.300, pese aos tan cacareados 100 postos de traballo da canteira da Campa.

Vense de organizar unha boa iniciativa, que consistiu na organización dunha viaxe institucional, á que foron invitados os veciños, para visitar o Parque Natural de Somiedo, na contigua comunidade autónoma de Asturias. O Parque de Somiedo representa para nós de algún xeito aquilo que quixéramos para o Courel, polo que comprobar in situ o que supuxo a súa declaración pode ter un efecto cando menos pedagóxico entre os veciños e funcionarios municipais asistentes, aínda escépticos coas vantaxes de tal alternativa. No Parque Natural de Somiedo si se conseguiu fixar poboación, a renta per cápita aumentou considerablemente e o concello deixou de estar no grupo de cola do ranking asturiano. O turismo de natureza tamén aumentou e as actividades agrogandeiras dos veciños non se ven limitadas en absoluto, porque as restricións que marcan os Parques Naturais refírense a actividades que presenten un claro impacto ambiental negativo no territorio:

explotacións mineiras a ceo aberto, autopistas e grandes infraestructuras, centrais hidroeléctricas, parques eólicos, industrias contaminantes, etc.

A declaración de Parque Natural sería unha auténtica festa para todos os galegos e galegas, que favoreceríamos deste xeito a conservación dunha parte moi importante do que é noso como pobo. E tamén tería que sela para os veciños e veciñas de Seoane, Folgoso, Vilamor, Paderne, A Seara, Ferreirós, Mercurín, Seceda, Pacios, Romeor... e tantos outros lugares nos que a vida diaria é moi dura, os servizos educativos e sanitarios moi escasos, pero aínda quedan xentes que día tras día manteñen as paisaxes legadas polas xeracións anteriores.

A situación está en punto morto. É como se a Administración autonómica galega tivera medo en camiñar cara diante, mesmo en tarefas de información e discusión cos veciños, o que non fai máis que medrar a desconfianza e o escepticismo. Ás veces ocórrenos preguntarnos, ¿é isto o que se busca?: "Se os veciños masivamente, salvo catro radicais, están en contra, tema concluído. É o pobo quen non quere o parque natural..." Segundo previsións da propia Consellería de Medio Ambiente, o PORN (Plan de Ordenación dos recursos naturais), debería estar rematado para finais do 2007, co fin de ser sometido á información e participación pública, unha vez que se separou do Plan do goberno

anterior, que consideraba conxuntamente os territorios de Os Ancares e O Courel. O secretismo existente ata o momento fainos pensar que a Xunta de Galiza queira propoñer un Parque de tamaño minúsculo, para permitir a explotación de varias canteiras máis. Teríamos así un miniparque amputado con menos de 20.000 Has.- en vez das 50.000 que propoñen os ecoloxistas- e "rodeado de buratos", como dí Orlando Álvarez, vicepresidente de S.O.S. Courel.

Enfrente temos ao Grupo CUPA, a louseira máis forte do mundo, con 40 anos de experiencia, 16 canteiras de lousa e 22 naves de procesado. Exporta a máis de 20 países de todo o mundo máis de 140.000 tons. de lousa ao ano e ten uns 900 empregados. A louseira de A Campa produce a lousa CUPA 12 e foi inaugurada no ano 1972. A súa produción é de 15.000 ton/ano, que se exportan a Alemaña e Gran Bretaña. Na súa páxina web chegan a dicir, que "... non queremos que as nosas actividades afecten á calidade do aire que respiramos, da auga que bebemos... por elo dispoñemos das tecnoloxías menos contaminantes, ademais de contar con plantas de reciclado de residuos", curiosa declaración para un tipo de actividade que ten destruído un longo tramo dos ríos Luruda, verte sedimentos sen ningún tipo de control ao río Lor e produce unhas enormes escombrecas - 450.000 m³ de residuos ao ano, segundo as súas propias cifras- de imposible rexeneración, creando

unhas paisaxes mutiladas como as que se poden ver no val do Río Casaio, ao pé do Macizo das Trevincas, convertido nun tráxico parque temático dos horrores causados polo que as louseiras fan pola Natureza.

A sucesión de irregularidades e ilegalidades flagrantes é merecente dun estudo pormenorizado, pero baste engadir ao xa indicado que para reparar os destrozos feitos a Administración tiña pensado utilizar 3,7 millóns de euros de procedencia pública, segundo un acordo tomado xa no 2001, cando a canteira da Campa non tiña aínda nin licenza municipal, nin licenza autonómica. Os traballos necesarios para tal restauración aínda non se iniciaron porque segundo indica a Consellería de Medio Ambiente, o Grupo Cupa presentou un estudo con medidas alternativas.

Para romper o medo e a división que envolven á xente e a levan a desconfiar do Parque, compre facer unha inversión audaz que permita a reconversión de parte dos empregos da canteira e a prexubilación dos restantes. Os Fondos Europeos e os necesarios que teña que complementar a nosa Comunidade Autónoma terán que apoiar as medidas realistas que conformen un Plan de Desenvolvemento Sostible, inicialmente subsidiado –a Comunidade Autónoma asturiana invirtiu 7,7 millóns de euros no Parque Natural de Somiedo no ano 2007- e co obxectivo de que se faga autenticamente sostible en base ao

Turismo de Natureza e ás actividades agropecuarias e artesanais de calidade.

E a Educación Ambiental que?

Dentro de todo este maremágnum de datos, problemas, organismos implicados, etc., está claro que a Educación Ambiental ten un campo de acción magnífico. Primeiro, como arma de análise e denuncia dos problemas in situ, para axudar ás comunidades locais a entender o que pasa; e en segundo lugar para que os estudantes das escolas locais e de toda Galiza traballen os fenómenos que están a acontecer nunha zona de gran potencial formativo.

O Courel pode ser unha auténtica escola viva na que durante uns días moitos estudantes de Galiza, de diferente procedencia e nivel, aprendan de forma activa e práctica algúns dos principais procesos naturais e sociais que aínda estando presentes nos currícula oficiais das diferentes asignaturas, adquiren neste contexto unha significación máis nidia. Que millor xeito de estudar o noso pasado castrexo que traballando, debuxando e medindo nos castros de Vilar, do Brío ou da Torre!! Que marabilla poder entender as xeofomas fluviais e glaciares percorrendo os vales da Seara ou do río Pequeno!! Penetrar no fondo umbrío das devesas e soutos para entender os

misterios dos ecosistemas forestais clímáx que aínda perduran aquí dende hai centos de anos!!

Máis alá da mera descrición de especies, fenómenos, problemas, no Courel podemos estudar as interrelacións que forman a rede complexa da problemática medioambiental. E en niveis máis superiores do ensino –Bacharelato e Universidade– plantexar dinámicas de investigación-acción, de resolución de problemas, ensino por proxectos, estratexias de simulación. Enfrontar, en resumo, aos alumnos cunha realidade multiforme e problemática que os induza a investigar, a practicar e adestrarse nas técnicas de estudo necesarias, que os obrigue a posicionarse e actuar. Educación en valores, Educación para a sustentabilidade, Educación Ambiental.

Como suxestión de traballo de campo, que levamos perfeccionando dende hai case 20 anos no IES Xelmírez I cos nosos alumnos de B.U.P., Secundaria e agora Bacharelato, propoñemos estas tres

sesións de traballo para viaxes-estudo de 3 días, con estancia en Folgoso ou Seoane. Entrando por Quiroga:

Día 1º

- *Antes do Alto do Boi – Pregue tumbado de Campodola.*
- *Aldea de Vilar e Castro de Vilar*
- *Roteiro Vilar-Río Lor-Vilamor*
- *Vistas á Mina da Campa. Folgoso. (1ª noite)*

Día 2º

- *Ferreiría de Seoane*
- *Centro de interpretación de Moreda.*
- *Devesa da Rogueira. Fontes*
- *Lagoa glaciar da Lucenza*
- *Volta polo Alto do Couto ou baixada á Seara*
- *Arquitectura e patrimonio na Seara. (2ª noite)*

Día 3º

- *Roteiro Val do Río Pequeno. Paderne*
- *Visita á Devesa da Escrita*
- *Volta pola mina romana da Toca*
- *Saída por Pedrafita do Cebreiro*

Conformaríase así un conxunto de visitas e actividades variadas sobre temas de arqueoloxía, xeoloxía, xeografía, botánica,

Foto nº 5: *Sequeiro de castañas no souto de Meiraos*

Foto nº 6: *Alumnas observando aves*

ecoloxía, economía, das que o estudante ten que sacar unha síntese que lle permita presentarse con fortes argumentos ante as difíciles preguntas que subxacen a todo o noso traballo:

É posible un Desenvolvemento Sostible para o Courel?

É a declaración de Parque Natural a estratexia idónea para conseguilo?

Podemos invertir as tendencias de despoboamento e destrución que veñen actuando nos últimos trinta anos?

Pode cegar a conservarse o Courel para o aproveitamento e disfrute das xeracións futuras?

Bibliografía

- BEIRAS, X.M. (2007): S.O.S. Courel. I. O problema. Xornal Galicia Hoxe
- BLANCO CASTRO, E. (1996): *El Courel. Las plantas y sus habitantes*. Fundación Caixa Galicia.
- DE VIVERO, X. (1997): *Un ano no Courel. Col. Roteiros*. Eds Xerais. Vigo.
- FERNÁNDEZ DOMÍNGUEZ, M.A. et al. (1998): *Courel 98. Guía Didáctica. Experiencia Pedagóxica*. IES Xelmírez I. Santiago.
- FERNÁNDEZ DOMÍNGUEZ, M.A. (2008): *O Courel. Escola Viva*. XXI Congreso de ENCIGA. O Carballiño (no prelo)
- GONZÁLEZ PÉREZ, C.A. (1994): *A produción tradicional do ferro en Galicia. As grandes ferreírías da provincia de Lugo*. Deputación provincial de Lugo.
- GUITIÁN RIVERA, Javier: "La Sierra de Caurel". En *Pyrenaica*, pp 164-169.
- GUITIÁN RIVERA, Javier (2002): *Los valores biológicos de la Sierra del Caurel. Bases para la conservación de los recursos naturales*. Universidad de Santiago-Consellería de Medio Ambiente.
- GUITIÁN RIVERA, José et al. (2004): *Guía de las aves de O Caurel*. Lynx Edicións. Barcelona.
- LÓPEZ VISPO, D. (2007): "As canteiras a ceo aberto: ilegalidade e destrución". En *Revista Cerna*, nº 52, pp 25-26.
- NEIRA RODRÍGUEZ, A. (1998): *Caminando por la Sierra del Caurel*. Promocións Culturais Galegas. Vigo.
- PÉREZ ALBERTI, A. (2006): *Unha historia xeolóxica de 500 millóns de anos*. Asociación Río Lor.
- PRINCIPADO DE ASTURIAS. (1995): *Parque Natural de Somiedo. PRUG*. Cuadernos de Medio Ambiente. Consejería de Agricultura de Asturias.
- VVAA. (1985): *Estudio del medio natural de las montañas gallegas.I. O Caurel*. Universidade de Santiago de Compostela.
- VÁZQUEZ SAAVEDRA, M. (2003): *O Courel*. Guías Galaxia. Editorial Galaxia. Vigo.

"A Xunta remitiu ao Ministerio de Asuntos Exteriores a resposta ao informe da Comisión das Comunidades Europeas (CCE) que denunciaba irregularidades ambientais en catro explotacións de lousa de Os Ancares-Courel, tres de elas no Municipio de Folgoso e unha máis no de Quiroga. Según o goberno galego, estas pizarreiras non entrañan risco para o entorno protexido e á máis polémica, a da Campa, non lle poñen pegas.....O goberno galego pide tamén á UE que non se lle impoñan á Campa as condicións medioambientais propias do entorno protexido, pola importancia económica que ten a mina na bisbarra. O Courel é para a Xunta, dende o 2007, un concello mineiro e hai que salvagardar o emprego"

El País, 12 de xullo de 2008